

FÜZI LÁSZLÓ

A Tanu

II. RÉSZ

A Tanu programja

A *Tanu* élő folyóirat volt, még több mint félévszázad távlatából is érződik, hogy Németh törekedett a lap változatosságára és olvashatóságára, noha, mivel az egész lapot önmagának rendelte alá, nem beszélve arról, hogy egy önmagát „kritikai folyóiratként” meghatározó lap esetében egyébként is nehéz változatosságról beszélni, Németh világának gazdagsága nélkül ez a törekvés nehezen valósulhatott volna meg. A lap valóban az időben létezett, így szinte a kor mozgása, változása, átalakulása sietett a szerző segítségére abban, hogy az olvasó érezhesse a lap mögött álló író-gondolkodó világának gazdagságát, összetettségét és dinamizmusát. Ezt a dinamizmust erősítette aztán fel Németh műfaji sokszínűsége való törekvése, kiáltványt, esszét, utópiát, különböző tervezeteket, olvasói levelekre adott válaszokat, szépírói munkák részleteit, összefoglaló kritikákat, útirajzot, munkaterveket egyaránt lehetett a *Tanuban* olvasni. A *Tanu* a műfajok keveredését, az olvasó tájékoztatását tekintve sokkal előbb, eleve nebb volt, mint a hagyományos irodalmi folyóiratok többsége, szerzője a lap egészével hatni akart, s ezt a hatást csak a lap frissességével, eredetiségével érthette el. Nem mondhatjuk azt sem, hogy az egyik műfaj ránőtt volna a másikra, mindegyik műfaj belesimult a lapba, az egyik kiegészítette a másikat, a vállalkozást segítette egésze formálni valamennyi, ennek a követelménynek pedig, az idő változásából következően, mindig más forma tudott eleget tenni. Mindezt szem előtt tartva mondhatjuk csak azt, hogy a *Tanu* vezető műfaja a tájékozódó esszé volt – ez a fajta esszé megfelelt Németh hajlamainak, természetes folytatását jelentette a megelőző időszakban megtalált esszéformának, s kellő módon „gyors” műfajnak is bizonyult, Németh ekkor szinte párhuzamosan olvasott és írt, vagy írt és olvasott, olvasmányélményeit pedig azonnal gondolkodói rendszerének összetevőjévé formálta, mindehhez pedig valóban gyors, s a személyességnek is teret adó formára volt szüksége. Az általa művelt esszé így, éppen a személyesség révén teremtette meg a hatást, a befolyásolás lehetőségét.

Akárcsak a műfajok esetében, a *Tanu* kulcskifejezései kapcsán is hatalmas gazdagságot tapasztalunk: tájékozódás, akarat, új nemesség, minőség, új politika, szocializmus, minőségiszocializmus, hősiesség, reform, elzárkózás, visszahúzódás – ezek a kifejezések, s mindaz, amit hordoztak, egymást kiegészítve, egymáshoz kapcsolódva utaltak a *Tanu* egészét uraló gondolkodói rendszerre. Kezdetben a tájékozódásé volt a kulcsszerep, a lap programja is a tájékozódás és tájékoztatás fontosságáról beszélt („Folyóiratomban ihletője e kor igazi múzsája: a szorongó tájékozatlanság. Hajótöröttek vagyunk, akik a csillagokat nézzük, s a partot keressük, abban a hitben, hogy van part, s a csillagok vezetnek. Nem akarok tanítani. Az esszét a nyilvános tanulás műfajának tekintem; egy lélek égtájakat keres, s közben égtájakat segít megtalálni; munkásságom meghívó egy tanácskozáshoz, melyet önmagammal folytatok”), ez az igény tért vissza a Rádió fel-

adatait megfogalmazó programadó tanulmányban is: „A helyes viselkedés feltétele a tájékozottság... A rádiónak fontos feladata, hogy állandó, tárgyilagos ismertetésekkel... a gondolkodásunkba megrögzött tévkepeket eloszlassa, s a külvilágbeli tájékozódást ennek az útkeresztre került népek szenvedélyévé tegye.” A tájékozódó korszakot, a *Tanu* első időszakát az általános kérdések tisztázása jellemezte, s a nagy „jelszavak” uralkodóvá válása, a tájékozódás feladatának hangsúlyozása mellett a minőségiszocializmus eszméjének megteremtése. A reform kiemelése természetesen a második korszakra esett, az 1934–1935 körüli időszakra. A visszahúzódás, a sziget hangsúlyozásával együtt a sziget-gondolat kifejezésére is megfelelő forma volt az egyedül írott folyóirat. De bármelyik időszak írásait olvassuk is, s bármelyik kifejezés után is „nyomozunk”, azt kell látnunk, hogy az említett kifejezések, s a hozzájuk kapcsolódó eszmék, ideák rendkívül gazdag hálózata szinte teljes egészében összefogta a *Tanu* írásait. Csak ezt megtapasztalva mondhatjuk, hogy a *Tanu* legfontosabb, a Németh gondolkodásával és egyedül írt folyóiratával elválaszthatatlanul összekapcsolódott kifejezése a minőség volt. „A minőségelv – a régi poétikák terminológiájával fogalmazva – a Tanu alapeszméje, amely Németh László egész gondolkodását összegezi és szabályozza” – írta Grezsa Ferenc. Bármerre is tekintünk a Németh-életműben, s hadd tegyem hozzá, az ehhez az életműhöz kötődő hatalmas irodalomban, mindenütt ennek a kifejezésnek a középponti szerepével találkozunk. Németh a *Tanu* anyagát összegyűjtő köteteknek is *A minőség forradalma* címet adta.

Hosszú folyamat vezetett el ennek a minőség fogalmának kialakulásához, s a fogalom jelentése, tartalma is szinte állandóan változott, ami érthető, hiszen író által megteremtett fogalomról vagy inkább képzetkörrel lévén szó, a kifejezés jelentés tartalma mindig az adott metafora szövegösszefüggéseihez illetve tágabb összefüggésrendszeréhez kapcsolódott... A képzetkörnek a kialakulása elképzelhetetlen annak a válság-folyamatnak az érzékelése nélkül, amelyre Németh szinte eszmélése kezdetétől figyelte. Láttuk, gyermekként a család válságát élte meg, tudatos eszmélése kezdetén a nemzetét, s ami az ő gondolkodásában ezzel szinte egyenértékű, a nemzeti kultúráját, a huszadik század szellemi jelenségeinek a tanulmányozása, az új művészet, új tudomány és az új politika jellemzőinek keresése, s ismét csak ezzel egyenértékűen az életérzés válságának megtapasztalása éppen úgy a válsággal szembe állítható erő, ideát kerestette vele, mint az előbb említett körökön belül. Gondolkodása mindig is ennek a válságnak az elemzéséhez kapcsolódott. „A mi kis életünk együtt nőtt ezzel a válsággal – írta az első világháború lezárulását követő évekről. – Akik láttuk a kezdeteit, aligha láthatjuk a végét. Ha sorsot a mi kultúránkra, a mi korunkra határoljuk: ezt a válságot kell sorson értenünk. Ifjúságunk legjelentősebb gondolataival ebben próbáltunk tájékozódni, s férfikorunk erejét ennek szegjük neki. Ahogy az évek múltak, egyre súlyosabb elméleteket láttunk feltámadni, s egyre radikálisabb gyógyszereket ajánlani. S minden arra mutat, hogy a tetőponttól még mindig messze vagyunk...” Mint már annyiszor, most is meggyőződhetünk arról, hogy Németh pontosan elemezte saját korát, a válság tetőpontjától 1935-ben, a *Magyarság és Európa* írása közben – az előbbi idézet ebből a könyvből származik – még valóban messze voltak. De nemcsak saját korának mozgását látta tisztán, hanem önmagát is, s nemcsak pontos elemző volt, hanem a megfigyeltek leírásában is, s nemcsak ebben az esetben, kíméletlen pontossággal vezette a tollát, mindez természetesen nem zárja ki az önmaga szerepéhez és lehetőségeihez való elfogult viszonyulását, így valóban jellemző rá, hogy régóta foglalkoztatta a fentebb bemutatott válság, s mindaz, amit vele szembe tudott állítani. A minő-

ség gondolata ennek megfelelően ott formálódott irodalmi tanulmányaiban. Grezsa Ferenc rendkívül finom elemzése jól érzékelteti, hogy az irodalom felől milyen áttételeken keresztül érkezett el Németh gondolkodása a minőség gondolatának megfogalmazásához: „Ami Németh László minőségelvének geneziséét illeti, a legerősebb szálakkal irodalmi mintákhoz kötődik: mindenekelőtt a Goethe- és Proust-élményhez. Goethe arra példa a számára, hogy az eszme miképp lehet enciklopédikus szervezőerő. 'A minőség: a goethei vér és a goethei zene minden idegen rögöt felold, s a millió felől összefolyt anyag mégis egy monumentum: minden emberi gazdag találkozója' – írja. Mint ő a *Tanu*-ban, Goethe is 'beolvasztó tehetség' volt, aki 'a részleteket az egész szerelmével szomjazza'; alkotó, aki 'nemcsak nőtt, hanem szabályozta is növekedését'; az emberi teljesség birtokba vevője, aki 'egy íróban: az egész irodalomtörténet, egy sorsban: az egész emberiség, egy szemléletben: az egész világ'. Művében – ha a modern kor emberének szemében vonzóbb modell is az 'intim minőség', például a Mallarmé, Valéry típusú 'tisztá művészet' aszketizmusa – 'minőség' és 'méret' nem föltétlenül egymást kizáró antagonizmus. Ha a Goethe-tanulmány az eszme terjedelmét és határait világítja meg, a Proustról szóló a természetét. Egy 'változatos humánium' igényeit fedezi föl benne... A harmadik irodalmi impulzus, mely Németh minőségelméletét formálja, a görögségélmény. Benne az író nemcsak gondolkodása szimbólumára lel, de alakítójára, gerjesztőjére is. A tanulmányok ugyan későbbre datálódhatnak, de az 1930/31-es tanulóláz idején fogannak. A fogalom általa tágul ki: míg Goethe és Proust pályáján a minőség személyhez kötött attribútum, a görögségben egy egész kultúra a hordozója, amely tulajdonság a példa erejével 'demokratizálja' Németh elitszemléletét.” Az irodalmi példák mellett, annál is inkább, mert Németh ezekből a mintákból nem csupán kibontotta, hanem beléjük vissza is vetítette a maga szemléletét, a szellem más-más területén megfigyelt jelenségek tanulmányozása is a minőség gondolatának irányába hatott, így az új enciklopédia-tan, s a huszadik századiság jegyeit magán viselő művészethez való kötődés.

Bármennyire hosszú is volt a „készülődés”, később Németh maga nevezte a *Készülődés* éveinek a *Tanut* megelőző éveket, a hasonló című kötet „tárgykörei” szinte teljes egészében lefedik a *Tanu* témaköreit, a minőség gondolata mégiscsak váratlanul, hirtelen robbanással tört fel Németh gondolkodásában. Váratlanul, s nem is csak azért, mert *A minőség forradalma* című kiáltvány a *Tanu* harmadik számában jelent meg, hanem inkább azért, mert nem abban a formában s nem azzal a jelentéssel tűnt fel, ahogyan az kiszámítható lett volna. Nem az irodalomra, nem a művészetekre, nem a tudományokra vonatkozott, s nem is a politikára, nem ideologikus volt, az is persze, ahogyan összefüggésben is állott az előbb említett területekkel, mégis túllépett rajtuk, magához az élethez és az élet megélésének módjához kötődött. Igaz, az élet megélésének módja foglalkoztatta Boda Zoltánt is, az *Emberi színjáték* főhősét, igaz, a szellem embere kifejezés is a szellem egészére kiterjedő érdeklődéshez kapcsolódott, igaz, a szellem emberén túllépő, az új nemesség ideáját képviselő eszme a szellemi jelenségek iránti kíváncsiságot a magatartásra vonatkozó elvek érvényesítésével kapcsolta össze, s igaz az is, hogy a sátorkőpusztai nyarak életmódja az élet megéléséhez adott számára új mintát, mégis azt kell mondani, hogy a minőség gondolatának az élet megélésének módjára való rávetítése viharos gyorsasággal jelentkezett Németh gondolkodásában, s ugyanakkora jelentőséggel bír a pályáján, mint a *Tanu* formájának a megtalálása.

A Németh László által képviselt minőség-gondolatnak számos interpretációja létezik, erkölcsi gondolatként ugyanúgy bemutatják már, mint közvetlen politikai gondo-

latként, ideológiaként. A gondolat értelmezése során valószínűleg akkor járunk el helyesen, ha magának *A minőség forradalma* című írásnak (mondhatnánk azt is, kiáltványnak, új műfaj ez is Németh pályáján, s már létevel visszaül Boda Zoltánra) az értelmezésére teszünk kísérletet. Az írás egésze az élet megélésének módjára kérdez rá: „A munkanélkülieket számon tartjuk, de ki törődik a munkásokkal? Tudjuk, hogy a rend, melyben a bőségtől csak az éhség lesz nagyobb, s a termelőeszközök tökéletesedésével csak a bitangjára hagyott lelkek száma nő: halálra ítélt. De ki figyelmeztet a kiáltó betegség alatt az idültre, a termelés alatt a munkáéra?” A kérdésekből is láthatjuk, hogy a kiáltvány a munka és szenvedély egymástól való elszakadásával foglalkozik, a munka kényszerré válásával, s nem is egyszerűen a megélhetés kényszerének eluralkodásával, hanem a munka szétaprózódásával, szétesésével, a szakszerűség és a munkamegosztás következményeinek eluralkodásával, a részmunkák, a betanított munkák uralkodóvá válásával. „Előbb az ipar hullott bele a gyár darálójába, aztán sorra a szellemi foglalkozások – olvashatjuk a 19. század által elindított folyamatról. – Még mindig igen magas képesítést követelnek a szellemi munkástól. Ha végzett munkájukat nézem, ezt a nagyozolást atavizmusnak kell tartanom. A vegyész, mérnök, orvos sok szép dolgot tud és felejt, de hónapok alatt oda lehet idomítani a helyére egy jófejű szakmunkást... Gyermekkoromban még volt valami kis élet a tanári hivatásban, ma a tanár is tanterv-lebonyolító automata. ... Minden tanulás, képesítés haszontalan; a munka, a szellem teljes önmehtagadását követeli.” A jelenségkör visszahatásaként a szenvedélynek, az egyéniségnek új területeken való feltűnését figyelte meg. (Ezek a területek nagyon különböznek egymástól, hiszen a szenvedélyt az élet bármelyik területéhez hozzá lehet kapcsolni, a felszínen már akkor is a hétvégi kertészkedés mutatta a legtisztábban ezt a jelenséget.) Mindez az egyén és a közösség kapcsolatában is megmutatkozik. „A közösség élete látszólag egyre kollektívabb lesz, azaz egyre kevesebbet törődik tagjai egyéni életével, nem számít kezdeményezésükre, s nem hederít kívánságukra. Valójában e kollektíválódás alatt elapad a társadalomfenntartó erő, a közügyek 'szenvedélye'. S hová jut a szenvedély, melynek nincs kapcsolata a közös étellel? Elsatnyul; a társtalan szenvedélyből onánia lesz, magát emészt, s megsemmisül az egyénnel. Ilyen hasadást munka és szenvedély közt a természet nem is tűr soká, vagy a munka töri magához az embert, túl nyolc órán is, vagy az egyéni szenvedély kavarja fel a minőség forradalmát.” A minőség forradalma kifejezés, ahogy az a Némethre olyannyira jellemző rövidre zárással a szövegből is kitűnik, a munka és a szenvedély elszakadásának feloldására tett kísérletre utalt, ahogy mondta, az elosztás forradalma mellett a minőség forradalmának is érvényesülnie kell. Arra az emberre, aki követi a minőség forradalmát, jellemző, hogy őrzi magában a születésekor kapott ezermesterséget, képes a minőségi termelésre, s ezzel megdönti a gyáripart, szembefordul a társadalma által kínált életformákkal, s előtte a munkának egy faja tiszteletre méltó: „A vállalkozás, s olyan államért fog küzdeni, amely megbecsüli a munka egyéni együtthatóját, teret ad a minőségnek, értelmetlenné teszi a vagyont, és a vállalkozások nagy mellérendelésében munkatérrel jutalmazza a munkát.”

Láthatjuk, a kiáltványok leegyszerűsítő módján Németh különböző területekhez kapcsolódó kérdéseket érintett *A minőség forradalmában*. Könnyű lenne kijelenteni például, hogy nem „politizált”, de nem tehetjük, mert hát az a félmondat, hogy „értelmetlenné teszi a vagyont”, önmagában is politikai tartalmakat hordozott. A tendenciát tekintve azonban kétségtelen, hogy alapvetően az élet megélésének módjával foglalkozott. Későbbi utalásai, kiegészítései, értelmezései is ezt erősítik meg. Az *Új poli-*

tika című írás hatodik pontja visszautalt a minőség-gondolat fenti értelmezésére: „Egy világban, ahol a gép és emberi lelemény munkája közt egészséges értékviszony alakulna ki, újra felvirradna a napja a minőségnek. Az érték a minőség skáláját követné, s az emberek rászoknának arra, hogy a nemesebbet mint értékesebbet tartásuk számon. Az életmód átalakulna: a kertek felemelnék a földművest, a minőségmunka az iparost. Az emberi életben több helye volna az idillnek, s nagyobb lehetősége a művészetnek. A lélek, melyet az utolsó száz év építkező zavara elkábított, ráérne végre önmagával foglalkozni.” A társadalom átalakulásának-átalakításának kérdésein töprengve az új nemességet is (ismét csak a jellegzetes Németh László-i „rövidre zárással” találkozunk, az eszme képviselőit azonnal a társadalmi élet valós összefüggései közé „dobta be”) az új életmód képviselőinek látná: „Parasztságból és értelmiségből valóban egy új osztály forrhatna itt ki – tűnődött a munkahadsereg létrehozásának nagyon is gyakorlati kérdésein –, 'új nemesség', mely nevelése és erkölcsé révén a szövetkezeti eszmével szemben sem lenne olyan merev, mint a kisbirtokosság, s megteremthetné a magántulajdonnak azt az új, függőbb alakját, mely a függetlenség és terv előnyeit egyesíti.” Ennek kapcsán a kert már példává, az eszme hordozójává emelkedett: „Ez a kertpártiság ... nem szeszély és véletlen, hanem egy új, művészebb életforma tünete, amelynek a tudatossá és uralkodóvá tétele a szellemi élet egész vonalán éppolyan alapfeltétele a minőségtermelésnek, mint ahogy a minőségtermelés is okvetlenül visszahat ennek az életformának a kialakulására.” S nemcsak a társadalom átalakulásának nagy kérdései, hanem a Rádió által sugallni vágyott életeszmény megfogalmazásának dilemmái is az életmód átalakítását juttatták az eszébe: „Az új életideál: művészi, azt akarja elérni, hogy azon, amit az ember kezébe vesz, s amivel körülveszi magát, rajt legyen lelkének a nyoma; a tömegipar özönvize alól egy új, minden használati cikkre kiterjedő minőségipart szeretne felemelni”. Érdekes, hogy a zenei érdeklődés is ekkor jelenik meg Németh világában: „A művészet, túl a műélvezet zónáin, igenis az ember vallásos érzéséhez szól, zülleszt vagy emel, ébreszt vagy kábít, s én nem hiszek az olyan reformnak, amely a szórakozásokat szemmel láthatóan meg nem nemesíti, s az élvezetben föl nem idézi az áhítatot.” (Érdemes megfigyelni, hogy akkor, amikor Németh elvontan beszél a minőségről, s nem a társadalomba próbálja beilleszteni ezt a gondolatot, szinte az 1945 utáni hangvétellel találkozunk. A kert, a zene motívumai akkor térnek majd vissza nála, s a vallásos érzést is akkor említi majd újra, abban a vonatkozásban, ahogy ekkor is, konkrét vallási tartalma nélkül: „A vallásos érzésnek semmi köze az igazsághoz és semmi köze az elhívéshez. A vallásos érzés inkább a felelősség érzése. Merre húz bennünket a lelkünk gravitációja? Kinek vagy minek felelünk az életünkkel?”) A Kert valóban eszménnyé vált, a *Kapások* nagy utópiája önmagában is mutatja ezt, s ha a hősiesség, s a bezárkózás időszaka hosszú ideig el is nyomja majd ezt az eszményt, a hozzá kapcsolódó képzetek, ideák, eszmények Németh életútjának második szakaszában uralkodóvá válnak majd... A *Kapások* című utópia Németh gazdasági elképzeléseit is jelezte, a termelést a vállalkozás keretében tudta csak elképzelni, s az apósa birtokán megfigyelt tokaji szőlőmunkások éppen a vállalkozás keretében végzett munka értelmét mutatták meg a számára, most azonban inkább figyeljünk a szőlőmunkások életmódjának bemutatására. Egyáltalán nem véletlen, hogy emlékezetesen szép esszéjében Gombos Gyula éppen a *Kapásoktól* elindulva bontotta ki Németh minőség-eszméjét: „Szépen sorjázott szőlőtőkék és gyönyörű gyümölcsfák közt három férfi vonul fölfelé a domboldalon: fehér mackó, egybeszabott kezeslábas mindegyiken. Ollót csattogtat az egyik, szőlőhajtások pirosodó hegyét nyesegetve; a másik hátán hordott tartályból

fákat permetez; a harmadik kapójával igazít itt-ott egyet a szőlők tövében. Komótosan dolgoznak, föl-fölegyenesedve, vidám hangjuk cseng, amint átszólnak egymáshoz. Idézet-verseny folyik köztük, Csokonaiból. Melyik a szebb? 'Bár lankadt vincellér a sor végén dúdolva jár, Mégis szükség megkapálni s törni a göröngyöket.' Vagy: 'Nem látod, hogy keserg, nyögve hogy öntözi Elsírt csillaginak könnyivel a babért?' Avagy: 'Zeng a zörgő prűcsök a nap ellenében, A rezzent gyíkocská a gaz közt csereg'." Nem idézem tovább, láthatjuk az eddigiekből is, hogy munka, tanulás, életforma egyaránt szerepet kap Németh ideájában... Nem véletlenül írta évtizedekkel később Veress Dánielhez címzett levelében: „Ha gondolkozol, milyen az az ember, akit a Tanu igazán átjárt, átnevelt, előtted sem bizonyos gondolatrendszerek vallója jelenik meg, hanem egy magatartás, életvitel, emberi atmoszféra. A Minőség nemcsak eszme, utópia: anthropologikum. ... A görög istenekben volt meg ez az anthropologikumban gyökerező, azt áthangoló eszmei érvényű valami, amelyet én Minőségnek neveztem el.”

A minőség-gondolat tehát az életre vonatkozott, így folytatója az élet megélésének üdvözítő módját kereső *Emberi színjáték*nak, ahogyan kapcsolódást mutat a későbbi évekkel is, azokkal, amelyekben Németh a „hogyan éljünk?” kérdését állította gondolkodása középpontjába. Miután az életre vonatkozott, nem nélkülözte az akarati elemeket sem. Hanák Tibor Németh minőség-eszméjének leírásakor pontosan érzékeltette ezeket az akarati elemeket: „Németh Lászlónak... sikerült új zengést adnia a 'minőségnek', mely ezt a szót meghatározás nélkül is a reveláció rangjára emelte. Sőt talán épp azért lett átható zengése a szónak, mert értelme nem kapcsolódott egyszerű formulákhoz és így a magasabbrendűség nemes bódulatával az észnél mélyebben ülő rétegeket is megmozgatta a rezonancia lelki szabályai szerint. A minőség nála a 'jó' és a jobb, az értékes, a 'kiművelt emberfő' szinonimája, de hogy mi a jó, értékes és művelt, néhány megszorítása ellenére is tág teret enged az értelmezésnek. Erkölcsi fogalmaink nagy része hasonlóképp üres, épp ezért időtálló, örökérvényű, hiszen bármely kor vagy a pillanat követelményei szerint tölthető meg tartalommal.” Ezzel a leírással Hanák Tibor nem egyszerűen a minőség forradalmának általános értelmezésére utalt, hanem Németh egész gondolkodásának karakterét is meghatározta. Ez a gondolkodás, illetve ennek a gondolkodásnak számos összetevője, éppen megmutatókozó eleme mindig valami fölött állt, valami konkrétat igyekezett meghaladni, de a maga konkrétságában nem határozta meg sem azt, amit meg akart haladni, sem azt az ideát, amit az adott jelenség fölé helyezett... Azért általános, azért képes a megszületésének pillanatától elszakadni, azért tud hatni talán még ma is, mert szabad értelmezési, feltöltési lehetőséget biztosít annak, aki élni akar vele. Bár Németh számos irányt követve próbálta korhoz kötni ezt az eszmét, s az egyes korszakokban meg is teremtette a korhoz való kapcsolódását, ez a szabadon lebegő általánossága mindvégig megőrződött, így tudott, egyáltalán nem természetellenére a társadalom életének különböző ideológiai tartalmakat magával hordozó időszakában is létezni. Fogalmilag nehezen bemérhető jelenség, inkább írói gondolat, metafora, melyet megteremtője a maga léthelyzetének kivetítésével töltött meg tartalommal, s melyet olvasója, szemlélője is a maga életének összefüggései szerint értelmezett, s élt meg. Kétségtelen, hogy a tizenkilencedik századból eredeztethető szakszerűség, tömegtermelés, s a társadalom keretei által meghatározott életmód elleni lázadásként jött létre, azt a jogot követelve az egyénnek az élet megélésében s a termelésben is, amelyet a századelő művészei és tudósai az egyéniség számára kivívtak, ám konkrét fogalmi kapaszkodók a további értelmezéshez alig állnak rendelkezésünkre. Ismét csak nem véletlen, hogy a kiváló felkészültségű Hanák

Tibor alig talált olyan megfogható kategóriákat, amelyeket ehhez a fogalomhoz hozzá tudott volna kapcsolni. Németh – mondta Hanák – „nem élt a tudományos látszatokkal, nem akarta a racionális világnézeti filozófiák mintájára az erkölcsi értéket, a minőséget levezetni, igazolni a mennyiségi módszereket követő tudományok eredményeiből, hanem csupán nevelői megfontolásokból elsősorban értelmünk pallérozására ajánlotta a természettudományokat. Az élet és tudomány, a minőség és mennyiség szétválasztásának vállalásával filozófiai mesterkedések nélkül és akaratlanul is voltaképp korunk legnagyobb filozófiai gondolkodóival társalog, Heideggert és Wittgensteint szólólgatja. A filozófia a lét elsikkadásának a története, mert amiről eddig azt hittük, hogy lét, az eszmény volt, az érték volt. Ezzel a felismeréssel kezdődik a filozófia metafizika utáni korszaka – mondja Heidegger. Wittgenstein 'Tractatus'-a a tisztogatás kivitelezése. A foghatatlan a tudományokon kívülre kerül. Ez a foghatatlan az élet, Németh László és mindnyájunk világa, A minőség is ide tartozik. Az akaratnak szól. A tudományos ész nem ad alá talajt. Épp az a nagyszerű benne, hogy a semmiben áll.”

„... az a nagyszerű benne, hogy a semmiben áll”, azaz önmagából veszi eredetét, jeyezzük meg ezt a mondatot, később még találkozunk vele. Akkor, amikor az eszme megvalósítását kísérli meg, Németh visszajut majd önmagához, s megmutatkozik majd előtte a semmi. Az általa megfogalmazott minőség-gondolat, az önmagától önmagáig vezető út legnagyobb hozadéka, ahogyan azt Béládi Miklós megállapította, magába foglalta az emberség reformját, a belülről vezérelt új egyéni életfelfogást, az irodalom és kultúra nemzetrepresentációs szerepkörét, és a társadalom megreformált modelljét, a minőségtermelésre (kert és telep) épített, az osztályellentéteket és a vagyoni különbségeket felszámoló rendjét. Mindenképpen utalni kell arra, hogy ez a gondolkodás a jövőre irányult, s bár főképpen az egyén társadalomban elfoglalt helyét vizsgálta, közösségi tartalma is volt, az egyéniség jogainak biztosítását összekapcsolta a társadalmi rend képzetével. „Szabadság és rend nem ellentétek – írta Németh a *Tanuban* –, mint ahogy feltüntetik, hanem egymás feltételei. A szabadság nevet csak az a szabadság érdemli meg, amely az értékek örök égboltja alatt akar szabad lenni, s nem rend az, hanem rabság, amely az élet apró, természetes önkormányzatait nem tudja beilleszteni a maga tágabb tervébe.” Gondolkodása rokon a 20. századi kultúrkritikával, amennyiben ennek jellemzőjeként fogadjuk el, hogy „nem a gazdasági-társadalmi alapokban, de azoktól elszakítva, pusztán a felépítmény, a szellem, a tudat, a kultúra síkján élte meg s bírálta a polgári társadalom felnövé válságát”. Ennek ellenére feltételezhető, hogy ennek a kultúrkritikának nem egy területe pontosabb s részletezőbb lett volna, ha Németh valóban teoretikusként és nem kiutat kereső íróként élte volna meg korát. Ezt a paradox törekvést Béládi Miklós olyan kultúrantropológiai szintéziskísérletnek nevezi, amelyet Németh a történelmi önátalakítás szolgálatába állított. Mivel a két világháború közötti társadalmi berendezkedés már képtelen volt a megújulásra, s a húszas-harmincas évek fordulója után újabb forradalmi hullám sem jelentkezett, aligha véletlen, hogy a tudomány, művészet, politika megújulását Németh előbb az irodalommal, majd pedig önmagával hozta kapcsolatba. A művészi programban önmaga írói törekvéseinek igazolását, a tudományban a sorstudomány lehetőségét találta meg; politikai elképzelései pedig végső soron az utópiához vezették el. A közép-kelet-európai s ezen belül a sajátosan magyar viszonyokat gondolatrendszerének formálódásában ezen a ponton érezzük meghatározónak, a létérzékelés kivetítése mellett ugyanis a társadalmi kiütkeresés feladata is az irodalomra hárult, vagy mondjuk inkább azt, hogy az

irodalom vállalta fel ezt a szerepet. Az általánosság mellett Németh a konkrét, mások által fel nem vállalt feladatokat is érzékelte, a „feladatok ma megint itt tolonganak körülöttünk”, mondta, s már mintegy ezzel az odafigyeléssel jelezte, hogy kapcsolatot kíván teremteni az önmaga világában megteremtett eszme és a külső világ között. Vállalkozása, még ha a külső világ körülményeitől elvonatkoztatva is szemléljük, el-lentmondásos jelenség volt, az eszmét a valóságos tényekkel kapcsolta össze, valójában inkább rávetítette a valóságra, minthogy szembesítette volna vele, s hatni is akart a külső világra, ez pedig felvetette az eszme visszaszorulásának, háttérbe kerülésének, vereségének, a semmi újabb megképződésének eshetőségét is.

A *Tanu* a metaforától az élet felé mozdult el, a minőség általános programjától annak alkalmazásának irányába. Alighanem a minőség forradalmának ideája gondolkodásában együtt jelentkezett a minőségszocializmus teóriájával, magának a minőségszocializmusnak a jelentkezése egyébként is levezethető Németh korábbi gondolkodásából, s gondolkodásának irányából. A szellem emberének időszakában az új művészet és új tudomány jellegzetességeit kereső Némethnél kitöltetlenül őrizte helyét az új politika, azt, hogy ez a hely nem maradt üresen, jól mutatja, hogy a *Tanu* 1933. októberi számában végül is napvilágot látott az *Új politika* című írás. Németh gondolkodása körül a legnagyobb vitát éppen az új politikával kapcsolatos elképzelései váltották ki, különösképpen a minőségszocializmus és a harmadikutasság gondolata; a minőségszocializmus feltűnésének pillanatától, s később is, a harmadikutasság főképpen később, amikor már az utólagos igazodást is elvárták a hatalom birtokosai. Ha a művészetek kapcsán Németh László író voltáról szoltunk, a tudományos megújulás kapcsán pedig arról, hogy saját gondolati elképzeléseit vetítette rá a tudományok fejlődésére, itt is meg kell említenünk, hogy Németh nem volt politikus, de politológus szakember sem; igaz, hogy elképzelései politikai tartalommal is bírtak, de semmit sem tett azért, hogy azokat a politikai cselekvés meghatározójaként a politika szférájában szerepeltesse. A politikai rendszer tartalmi összetevőit tekintve, ide pedig az érdektörekvések tartalma, az ideológiai szféra s a politikai kulturáltság kérdései tartoznak a hatalmi viszonyok jellegének meghatározó volta mellett, úgy találjuk, hogy Németh főképpen csak ideológiai kérdéseket érintett. Ha pedig a politikai cselekvéshez elengedhetetlen formai összetevőket, így a politikai szervezetekhez, politikai közösségekhez, politikai normákhoz és a politikai információ rendszeréhez való viszonyát vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy igyekezett elkerülni a részrendszer bármelyik elemével való kapcsolatot is, kivételt ez alól talán csak egy-egy pillanat jelentett.

Mіндеzek alapján érthetővé válhat az, hogy nem a gondolkodásában jelenlévő, a politika területéhez kötődő elképzelések felszínre törése volt a meglepő, hanem az, hogy ezek az elképzelések ekkor már egy átfogó gondolatkör, a minőséghez kapcsolódó gondolatkör részeként törtek a felszínre, úgy, ahogy az új művészetrel és az új tudománnyal kapcsolatos elképzelések is ennek a gondolatkörnek a részei lettek. (Pontosan jelezte ezt Grezsa Ferenc azzal, hogy rámutatott: „A Németh László-i minőségeszme lényegét tekintve értékirány, melynek három vetülete van: ember- és társadalomkép, illetve művészetmodell”; a *Tanut* olvasva pedig szinte folyamatosan érezhetjük, hogy Németh az idea igazolására, merthogy gondolatmenetei kapcsán nem annyira kibontásról, hanem inkább igazolásról beszélhetünk, ennyiben az ő gondolkodása is ideologikus jellegű, az irodalmat használta fel, miközben az ideát rá is vetíti az irodalomra. Az enciklopédikuság igényéről ennek kapcsán talán felesleges is szólni...) A magyar társadalmi fejlődés sajátosságainak az új politikával való összekapcsolását

sem lehetett a megvalósulttal hozzávetőlegesen azonos formában levezetni Németh korábbi gondolkodásából. Ezzel ugyanúgy vagyunk, mint a minőségszocializmussal: az érződött, hogy Németh a huszadik századiság igényét vetíti majd rá a politikára, de az, hogy abban a formában teszi, mint amelyikben tette, nem látszott tisztán. Ezen a ponton, kicsit előre vetítve a később elmondandókat, két megjegyzést is tennünk kell. Az egyik azzal kapcsolatos, hogy Németh fellépésének időpontja már önmagában is megkövetelte a politikai kérdések középpontba állítását a minőségszocializmus általános, s a reform magyar összefüggéseiben, a másik pedig azzal, hogy korántsem sikerült összhangot teremtenie a minőség általános, a minőségszocializmus politikai-ideológiai, s a reform sajátosan magyar célkitűzései között, mindez hozzájárult ahhoz, hogy a *Tanu* korszakát a semmi elől menekülve zárja majd le.

A minőségszocializmus Németh László legismertebb kifejezése, talán még magánál a minőségnél is ismertebb, vitakozni nyilvánvalóan többet vitakoztak vele, mint a minőség-gondolattal, megszületésének pillanatától szinte mostanáig, ami önmagában is jelzi, hogy alapvetően ideológiai telítettségű éveket tudhatunk magunk mögött. Am az is előfordulhat, hogy nem csak ezért történt ez így, hanem azért is, mert magában a *Tanuban* és a *Tanu*-korszakban is nagyobb hangsúlyt kapott a politikai elképzelés, mint az, aminek tulajdonképpen alárendelődt, s amit képviselnie kellett volna. Ez már önmagában is jelzi, hogy a *Tanu* nem teljesen a szerzője által eltervezett úton haladt, az őt körülvevő közeg átpolitizálódása alól nem vonhatta ki magát, s ez hozzájárult a *Tanu* „programjának”, a *Tanut* vezető ideának az átalakulásához is... A minőségszocializmus gondolatának kialakulása ismert, láthattuk, írói világában, gondolkodói „rendszerében” egyaránt megvoltak azok a mozzanatok, amelyek végül is a minőségszocializmus „eszmekörében” kötődtek le. A minőségszocialista gondolat jelentkezése Némethnél is, mint a korszak annyi más mozgalmánál és gondolkodójánál, a világnézeti útkeresés része volt. Ismét csak nem feledkezhetünk el a gondolatkör kiteljesedésének időpontjáról, 1932-ben és 1933-ban, akárcsak az ezeket az éveket magában foglaló évtized egészében hatalmas világnézeti küzdelmek folytak, milderre Németh is utalt az *Új politika* című írásában. A kor szellemi képét a maga világához asszimilálva, szinte soha nem figyelhetjük meg nála a megfigyelt jelenség leírása, bemutatása és a jelenségre adott válasz közötti gondolkodási szakaszt, magát a jelenséget mindig úgy mutatja be, hogy a leírás már a jelenségre adott választ is magában foglalja, szóval a kor szellemi-ideológiai-arculatát a maga világához rántva így írt: „Európának nincs olyan politikai iránya, mely mellé a kor értékeiért és lehetőségeiért szorongó ember odaállhatna. A XIX. század demokráciája elvesztette talaját. Ez a demokrácia egy lázas, építő kor politikai iránya volt; teret követelt a vállalkozó kedvnek, felszabadította a vállalkozót a kialakult rend gátlásai alól, s hatalmas tömegeket bocsátott az építkezés rendelkezésére. Annak a nagy beruházási konjunktúrának, ami a tőkés világ volt, vége, a szabad verseny a tömeg érdekei ellen fordult, a parlamentek elnehezedtek, a demokrácia új, kíméletlen ellenfelekkel kerül szembe, melyek választásra kényszerítik, vagy elpusztul, vagy az ő fegyvereiket alkalmazza – azaz nem lesz többé demokrácia.” Ebből a nézőpontból jól látszott, hogy a két szélsőséges politikai irány, az akkor már Szovjetunióban megvalósult szocializmus és a magának Németországban már utat építő fasizmus nem képes megfelelni a század új jelenségei által megfogalmazott igényeknek. A szocializmus azért nem, mert nem találta meg a kapcsolatot a század szellemi mozgásaival („A szocializmusban megvan a törekvés, hogy a tőkés rend nyugtalan, áramló világát felváltsa, és a tömegeket egy szilárdabb rend védelmében részesítse.

Az emberiség nagy forrásából táplálkozik. A társadalmi jelenségek rendszeres, tudományos magyarázatát adja. De épp ez a tudományos magyarázat, a szocialista dogma vágta el kapcsolatát a kor friss eszméivel. Nem tudta kiforrni születési hibáját, egy meghaladt tudományosság fölényeskedésével nézi a világot; az emberiségből ered, s szembekerül az emberivel; az idő neki kedvez, és mégis teret vesz, a visszaféjlődés jeleit mutatja), a fasizmus pedig azért nem, mert a barbár erő uralja: „A fasizmus az egyetlen irány, amely a XIX. század előítéletével szakított. Viszont a kor jobb erőivel nem került kapcsolatba. Demokrácia és szocializmus letűnt nagy idők szellemi tartalékaiból merítenek; a fasizmus magára maradt, múlttalan és társtalan irány. Lehet, hogy a század vadalanya lesz, egyelőre a barbárságnak is betörő kapuja. A szocializmus ellen készült: arra a humánusra hivatkozik, amelyet a szocializmus megtagadott, de lehet, hogy annak a humanizmusnak is sírásója lesz, amelyet a szocializmus képvisel”. Németh kiindulópontja tehát a kapitalizmus új jelenségeinek „megválaszolási kényszeréhez” kötődik, ezek az új jelenségek társadalomfejlődési tendenciaként, alighanem csak a második világháború után, főképpen pedig a „globalizáció” térnyerésével párhuzamosan mutatkoztak meg, s kapcsolódtak ahhoz a félelemhez, hogy a demokrácia nem tudja megvédeni a világ kialakult rendjét. Ezzel a félelmével Németh nem állt egyedül. Joggal írja Lackó Miklós minőségiszocializmus európai „hátterének” megrajzolásakor: „A minőség elvének a háború utáni évek és főleg a nagy gazdasági válság éveit adtak különleges aktualitást: a korszak, amelyben a polgári világ, a kapitalizmust támogató vagy vele többé-kevésbé 'békésen' együtt élő irányzatok egyre életképtelenebbnek mutatkoztak, s létezett a szovjetrendszer is. A nem baloldali értelmiség minden fennálló társadalmi formációban a 'tömegek lázadását' látta, a nyugati vagy a weimari 'tömegdemokráciában' éppen úgy, mint a bolsevizmusban. Számukra mindegyik az előtérbe nyomuló barbár tömegerők harci terepének, sőt eszközeinek mutatkozott. Ilyen viszonyok között, amikor a demokrácia gondolata maga is válságba került, a demokrácia még baloldalon sem tűnt feltétlenül olyan eszmének, amelyben a társadalmi fejlődés nehezen kivívott nagy európai vívmányát, mindenképpen megőrzendő értéknek kell látni.” Úgy gondolom, most jutottunk közel Németh szellemi pozíciójának megértéséhez. Gondolkodása célképzetes volt, a megvalósítandó célt mindig a jövőben látta, a jövő által megkövetelt új szellemi magatartást kereste, ennek az új magatartásnak a politikában leképeződő változatát fogalmazta meg a minőségiszocializmussal kapcsolatos elképzeléseiben. Nem szükségszerűen azért, mert a szocializmust akarta megreformálni, a kiindulópontja legalábbis nem ez volt, hanem azért, mert azokat az értékeket, amelyeket a demokrácia megteremtett, csak a minőségiszocializmus eszméivel vélte védhetőnek. A minőségiszocializmus így nem egyszerűen a szocializmus helyére lépett volna, hanem inkább a demokrácia helyére. (Ez teszi majd érthetővé, hogy a „mozgalom” időszakában miért lépett be a politikai életbe, ismét csak azt mondom, hogy a rá jellemző „rövidre zárással” úgy gondolta, hogy az akkori világ jelenségei a jelenségek ideálképek megrajzolásával, a jók összeesküvésével, hatalmas egyéni erőfeszítésekkel átnöveszthetők az általa elképzelt rendbe. Ebben természetesen nem volt igaza, nem is lehetett, sőt már magában az elképzelés megfogolásában is az írás szerepének mérhetetlen módon való felnövesztése mutatkozott meg. De hadd álljak meg itt egy pillanatra. Már az eddigiekben is sokszor „bíráltam” Némethet gondolatainak „rövidre zárása” miatt, s a későbbiekben is ezt teszem majd jó néhány esetben, ha ez egyáltalán bíráltnak tekinthető, magam inkább egy jelenségkör leírása részének tekintem. Ennek ellenére szólnom kell arról, s nem egyszerűen a „bírálat” ellenpontjaként,

hogy a *Tanu*-korszak számos írását, kiáltványát a szellemi életet máig inspiráló dokumentumnak tartom, közöttük az *Új politika* című írását is, s nem csak azért, amit „próféciának” tekintenek benne, azaz a faszizmus és a szocializmus jövőjével kapcsolatos „jóslataiért”, s azok beteljesedéséért, az egyik előbb, a másik később teljesedett be, hanem a születés körülményeit megragadó pontos elemzésért. A fentebb ismertetett gondolatmenet egyetlen „hibájának” talán a demokrácia megújulási képességének elvetése bizonyult, ám az írói-gondolkodói jövőkép megrajzolásánál az egyéni képzetek megmutatkozását nem zárhatjuk ki.) Az így értelmezett minőségszocializmusnak is számos előképe volt, Lackó Miklós ezeket is pontosan számbavette: „A 'tömegességgel' szembeállított minőség elvét Németh már Ortegánál megtalálta, de ezt visszahangozta a korszak minden újabb irányzata, a francia fiatal újkatolikusoktól (így az éppen 1932-ben alakult *Esprit* című folyóirat körétől a különböző, erősebben politikai beállítottságú német és francia 'harmadik utas' irányzatokig, sőt a baloldalon ez rejlett az európai szociáldemokrácia szellemi megújítására törekvő De Man intellektuális-morális szocializmusának mélyén is. A legerősebb hatást a német *Tat* című folyóirat gyakorolta Némethre.” A *Tat*-kör hatását és tételeiknek Németh által elvégzett átértelmezését is Lackó Miklós mutatta be: „Németh 1932–1933-ban feltűnő ideológiai alapfogalmai – a minőségszocializmus, a némileg később kimondott kertország, sőt talán az új nemesség fogalmai is – a *Tat* szótárából kerültek át a *Tanu* lapjaira. Németh akkori Közép-Európa elgondolásán is érződik a *Tat* hatása. Persze egyáltalán nem arról van szó, hogy Némethnek a *Tanuban* kifejtett ideológiai nézetei azonosíthatók volnának a *Tat* felfogásával. Nemcsak azért, mert a *Tanu* sok más s a *Tat*-nál mélyebb szellemi forrásból táplálkozott, hanem mert Németh a *Tat*-ot sem kritikátlanul szemlélte, s gondolatait is messzemenően átalakította, átértelmezte és magához hasonította; a magyar viszonyok között ezek a gondolatok amúgy sem ugyanazt jelentették, mint az akkori Németországban.” Így a minőségszocializmus eszméjét teljes egészében Németh gondolkodói rendszerének részeként kell szemlélnünk, ahogyan pontosan illeszkedik is ebbe a rendszerbe, egyrészt kiegészíti a huszadik századi szellemiség új jelenségeiről, tendenciáiról adott képet, másrészt politikai-gazdasági vonatkozásban konkretizálja is a *Tanu* világot uraló minőség gondolatát. Németh az új politikával kapcsolatos tételeit a következőképpen fogalmazta meg. Tervgazdaságra van szükség, „azzal hogy lezárja, keretek közé szorítja a kapitalista fejlődést, felszabadítja az emberiség figyelmét a gazdasági életéről, amely idáig lenyűgözte, a szabályozott gazdaság másodsorba szorul, s helyet enged lényegesebb emberi teendőknek”. A tervgazdálkodáson belül a vállalkozások szerepét tartotta fontosnak (hatott a Sátorkőn megfigyelt példa, ott a tokaji vendégmunkások „vállalkozásban” dolgoztak): „El lehet képzelni a tervgazdaságot is, mint vállalkozások hűbériségét, ahol a magántulajdon helyébe a munkabizomány lép; a 'birtokos' felelős a közösségnek, a közös terv szolgáltatásokat szab ki rá, de megőrzi a nagy kollektív kereten belül egyéni függetlenségét; kifelé a rendszer része, de benn a maga udvarán a maga ura.” Elképzelése szerint csökkentenék az adminisztrációt végzők, a bürokráciával foglalkozók számát, ugyanakkor teret nyitnának a természetes módon formálódó kis közösségeknek. A terv egészséges kiegészítője a kis csoportok, tájhazák, községek, céhek viszonylagos önállósága: „Egy nemzet életerejé ezekből merít, s a terv rendeltetése ezeket a kis csoportokat úgy fűzi össze, hogy minél kisebb legyen köztük a súrlódás. A mi társadalmunk, s úgy látszik, a szocialista és faszista is, alárendelő társadalom; az új politika a mellérendelésnek legyen a művészete.” A Németh elképzelései szerint formálódó gazdaság szembefordulna a tömegiparral, „meg-

adná a munkának a nemesebb jelleget”, s így a minőségipar kialakulását segítené, s így vezetne el az életmód átalakulásához, pontosan látszik tehát a politikának és a gazdaságnak az eszközjellege, ... Némethnek a Tat-körhöz kapcsolódó Ferdinand Fried koncepcióját is magba foglaló gazdasági elképzelései, ahogyan Lackó Miklós írja, „magán viselte egy elmaradott ország jegyeit, egy olyan gazdasági-társadalmi légkör hatását, melyben a modern nagykapitalizmus csak később és nem is teljesen vetette alá magának a mindennapi életet.” Talán éppen ezzel magyarázható, hogy Némethnél azok a fogalmak is, amelyek a Tat-körnél nem kapnak hangsúlyos szerepet, mint például a minőségtermelés és a kertország, fontos szerephez jutnak. S Némethnél, ugyancsak német mintára, aztán persze teljesen önállósodva, s a sajátos értékkel bírva, a politikai koncepció részévé válik, a minőségszocialista gondolatot hordozva a „köztes Európa gondolata”, így a Németország és a Szovjetunió közé eső hatalmas sávot e minőségszocialista gondolattal jegyezte volna el. Ebben a gondolatban már benne rejlett a sajátos fejlődés elvének felismerése, később ez a gondolat alakul majd át a sajátos fejlődés által megmutatkozó, s már a *Tanu*-ban a „tejtestvérek” metaforával ellátott közép- és kelet-európai koncepcióvá.

Ahogy a minőségszocialista gondolat a *Tanu* világán belül egy idő után elfedte, eltakarta a minőség általános gondolatát, az ideológiai kérdések előtérbe kerülése úgy fedte el a minőségszocialista gondolatot belül Németh gazdasági-társadalmi elképzeléseit. Vita vitát követett, ennek kapcsán pedig egyre inkább az ideológiai kérdések körül forgott a szó, s a konkrét elképzelések egyre inkább háttérbe kerültek... Igaz, a vitáknak Németh szinte elébe ment, 1934 februárjában kritikát írt Sztálinnak *A leninizmus kérdései* című, francia nyelven is megjelent könyvéről, ennek kapcsán pedig valóban végeérhetetlen vitákba bonyolódott a magát marxistának nevező baloldallal. (Ennek kapcsán mondta Németh: ha Marx élne, ma nem lenne marxista...) A Sztálinnal foglalkozó írásban Németh, koncepciójának megfelelően, elvált egymástól Lenin és Sztálint: „Az orosz forradalom Lenin politikai tehetségének a műve. Ő állította az orosz nép homályos követeléseit az elenyészően kicsiny bolsevik párt mögé; ő tette az orosz népet a kommunista párt 'büntársává', s ő tartotta fenn a szocializmust a polgárháborúk korában ... Sztálin: Lenin tanítványa; öröklí Lenin műveit, és öröklí Lenin megbízását 'Oroszország elektrifikálására', de nem öröklí Lenin politikai fölényét. ... Nem állítom, hogy Lenin nem hitt a marxizmusban, de ez a hit másodlagos volt; mint ahogy a lángész mindig elébb hisz egy szavaknál mélyebben bontakozó eszmében, mint az eszme megfogalmazásában. Sztálin, a tanítvány és az örökös első-sorban a betűben, a fogalmazásban hisz. Lenin szavakat talált a történelem számára, Sztálin szavakkal akarja összhangzásba hozni a történelmet...” Ebből is látható, noha Lenin „felülértékelése” nyilvánvalóan a Sztálin-kritika erejét készítette elő, hogy Németh a minőségszocializmus alapjának a teória felfrissülését, megújulását és a valóság elemeivel való összhangba kerülését tartotta. Ebben a vonatkozásban nevezte magát szocialistának, már reformtervei összedőlte után írta: „Magyar reform nincs és nem lehet, országunk, melyet én egy korszerűbb szocializmus kísérleti góciává szerettem volna tenni, szocializmus és fasizmus jelentéktelen csataterévé vált. Hogy én e csatában csak a szocialista oldalra húzhatok: eldőlt évek előtt már, amikor a fasizmusokon még jóval több 'huszadik századi' máz volt, amellyel magukhoz csalhattak. Ma, amikor a fasizmusok lelke leplezetlenül áll, s a szocializmus 'elméletéből' is hallok egy-egy testvérhangot, mely reményt nyújt, hogy e testvérhangok a mozgalmon belül még megsokasodnak, a meghiúsult reform nem a szocializmus oldalára dob, hanem a szo-

cializmus oldalán talál. Azt jelenti ez, hogy kifogásaimat a marxizmussal szemben elhallgatom eztán? Nem. Az embernek van üdvössége az időn kívül, s van egy az időben: az utána jövő nemzedékek szellemében. Ez a földi üdvösségem attól függ: ki tud-e tágulni akkorára a szocializmus, hogy az ilyenfajta emberség, mint az enyém, vizeiben elkeveredhessék.” Erre a gondolatmenetre azért is érdemes figyelni, mert 1956-ban egyik változatában, a sajátos vonások kialakítására törekvő szocialista rendszer védelmében, a hatvanas években pedig másik változatában, a megvalósult szocializmus kereteinek a tágítása kapcsán gyakorlatilag ehhez hasonló módon merül majd fel Németh világában.

Ismerve Németh gondolkodását, egyáltalán nem meglepő, hogy a minőség általános és a minőségszocializmus konkrétabb, de még mindig általános, s kellő mélységben ki sem dolgozott tételeinek rögzítése után szinte azonnal belevetette magát a magyar politikai életbe. Nem meglepő, mert indulásának pillanatától kezdve jelen volt gondolkodásában a társadalmi-politikai érdeklődés, mégpedig a felfokozott helyzet-érzékelésből fakadóan gyorsan papírra vetett, s hibás következtetéseket is tartalmazó gondolatmenetek révén. Politikai szerepvállalása azért sem meglepő, mert színrelépése pillanatától a magyar köz- és irodalmi élet befolyásolására törekedett (néha ezt a két területet azonosította is egymással). A Harmadik Magyarországot kereste, aztán az Új Nemzedéket, hogyan hallgathatott volna hát akkor, amikor Illyés *Pusztulás* című útirajzának megjelenését követően az egész ország, az irodalmi élet pedig minden pólusán politikai, közéleti és reformvitáktól volt hangos. A *Pusztulás*ban leírtak megérintették világot, még szinte az írás megjelenésének pillanatában kérdés-felelet formájában, tehát a kiáltványnál is expresszívebb formában papírra vetette a *Debreceni kátét*, ebben az írásában a kor szellemi mozgásának törvényeit s a „halódó magyarságról” kialakított képzetét egyesítette egymással, a szellemi magatartástól megkövetelt heroizmust most a magyarság egészétől várta el: „A nagyság, mint maga az élet is, reménytelen, s a reménytelenségben, a falhoz állított népek harcában van valami kétszerkettő fölötti remény. A történelem a tragikus életérzés csodája. Marathonnál a reménytelenség győzött.” 1934 júniusában, már a *Tanuban* vezércikkben foglalkozott Illyés írásával, s az írás „hozadékát” a maga küldetéstudatával kapcsolta össze: „Állítom, hogy a példa hiányzik ebből az országból s hús igazi férfi ma is megmentheti a magyarságot, akármit mondanak az anyakönyvek. De lesz-e hús ember, aki nem mosolyog ezen a 'naiv' állításon s lesz-e kettő, aki annak a férfiasságnak a próbáját kiállja? 'Rokkanjon más is', mondta Ady. De ő is tudta, hogy annak, aki valaki, jobb megrokkanni, mint megrohadni. Nagy szenvedés és nagy boldogság jól megférnek. Sőt azt hiszem, csak egymás mellett férnek meg”. Bár a *Tanuv*al kilépett nemzedékéből, főképpen azért, láttuk, mert ezt a nemzedéket nem tudta a maga képére formálni, annak mozgásától nem szakadt el, s amikor ez a nemzedék, s vele együtt a közélet egésze aktivizálódott, a minőség és a minőségszocializmus, s természetesen az irodalom általánosnak tekinthető kérdései felől ő is a napi politikai történések irányába fordult. Ha azt a lendületet figyeljük, amelyikkel belevetette magát a „mozgalomba”, a „reformba”, akkor már nem azt találjuk meglepőnek, hogy részt vett ebben a politikai-közéleti mozgásban, hanem azt, hogy, igaz csak utólag, egyfajta távolságtartással is tudta szemlélni a vele történeteket. Már 1936-ban, az írók politikai szerepvállalása kapcsán a következő eszmefuttatást vetette papírra: „Mi az oka, hogyha egy igazi író politizál, az mindig több és kevesebb, mint politika. Mi az oka? Az írói alkat. Az író, akármit csinál, monumentumot emel. Megőrzi élményvilágát, ítéletét erről a világról, törekvéseit ebben a világ-

ban. Ha egy Dante politizál: jövőt akar csinálni, s mi lesz a 'jövő'-jéből: a jelen emlékoszlopa. Minél igazibb az író: annál többet hord össze, annál több mindennek felelős, és annál több kolonccal megvertnek látja őt a politikus. Ezért bukik meg többnyire terveivel. Fantasztának látszik, aki mindenfélét 'összopolitizál'. S mégsem az, még a politikában sem; monumentumának igenis politikai súlya van; ez az oszlop jelzi az elpolitizálhatatlan valóságot, a nagyobb felelősség végszavát, a megörökített dolgok útmutatását." Ebből a nem is burkolt önjellemzésből mindenképpen igaz az, hogy az író politizálása „megemeli” a politikát, az akkori küzdelmeket a maga örök, mert az általánossal kapcsolatot tartó életének részévé teszi, így az író munkássága révén ki-kristályosodó „monumentum” a politikai küzdelmek általánossá váló tapasztalatait rögzíti. Aligha vitatható, hogy a harmincas évek politikai reformmozgalmának archaikus mélységeig visszamutató tapasztalatait Németh találkozására, szerepvállalására és szakítására őrzi, máig megértendő tapasztalatként, talán azért, mert mások vagy politikusként, vagy íróként, műveikkel vagy mozgalmi szervezőkészségükkel vettek részt ebben a politikai mozgásban, míg Németh a teljes személyiséggel, s egész addigra kialakuló világával. Nagy pillanat, emlékezetes ütközés volt... Majdhogynem fél évszázaddal később Sándor Iván szintén írói eszközökkel mérlegelte Némethnek a politikába, a mozgalomba való belelépésének motivációit, a döntés körülményeit, mozgatóit: „Nem az a fontos – írta –, hogy Németh 'belemegy' a gyakorlati politikába (ez más író-gondolkodóval is megtörténik), hanem az, hogy tudja, *mibe* megy bele, és mégis belemegy... Nem tudott nem lépni. Voltak, vannak, lesznek ilyen pillanatok. Mindig az adott *jelen* kérdéseit sűrítik. A könnyebb sikereket keresőknél a helyezkedő ambíció, a kor kérdéseire közösségi-nemzeti érvényességű válaszokat keresőknél a hiányérzet indít erre az útra...”

A reformmozgalom keretei között Németh több átfogó tanulmányt írt, ezek, noha nem a rendszerépítés szabályai szerint születtek, kiegészítették egymást. Ha rendet akarunk teremteni a reform-tanulmányok között, akkor előre kell vennünk *A reform* című írását, annak ellenére, hogy ez már mintegy visszatekintésként jelent meg, *A vissza a belső körrel!* programjával egy időben, idekötődik természetesen módon a *Mozgalom, Káté, Nemzeti radikalizmus* című írások hármas csoportja, a *Helyzetkép*, *A magyar rádió feladatai*, a *Válaszban* megjelent, Szekfű Gyula helyzetelemzését átértelmező *A magyar élet antinómiái* című írás, s *A magyarságtudomány feladatai* című, s nyilvánvalóan, noha ez is már a reformmozgalom lezárulása után keletkezett, a *Magyarok Romániában* című útinapló, s számos vita- és újságcikk. *A reformban* Németh az új világi rend kialakításának szükségességéről beszélt, a művelődés reformjáról, a gazdaság reformjáról, a táj hazák kialakításáról és a kisebbségi sorsról, a *Mozgalom* hármas blokkja aktuális politikai kéréseket érintett, az ezek között szereplő *Nemzeti radikalizmus* az egyetlen olyan írása, amelyik egy akkor működő politikai pártot vett szemügyre, Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártját. Miképpen mondta, ekkortájt éppen azzal próbálkozott, hogy „emberi és magyar helyzetérzését” politikai eszmékre fordítsa, amikor ezt megtette, közte és Bajcsy-Zsilinszky pártja között nem is látott nagy különbséget, noha azt is azonnal megjegyezte, hogy magához a párt-hoz nem csatlakozhat: „Bizony nem volna rossz, ha egy ember, akinek sorsa van, csak úgy kicsatlakozhatna sorsából, legalább nem volna egyedül. De ha nem is csatlakoztam, azt, amit az 'igazi magyar mozgalomról' érzek, megkísérelhetem úgy fejteni tovább, hogy a hasonlóságok és eltérések kiderüljenek...” *A Helyzetkép* tulajdonképpen a reform lehetőségeinek a bemérése volt, azt kell mondanunk, hogy Németh ennek az

írásnak a papírra vetésekor tisztábban látta a lehetőségeket, mint amikor azonosult a mozgalommal. „A remény – írta –, így megfogalmazva, nem látszik egész esztelennek, s ha a magyar kormány 'kiengedné' ezt a mozgalmat, esetleg csakugyan megfordíthatná a dolgokat. ... A kérdés itt az, hogy odakerülhetnek-e egyáltalán a magyar kormányra emberek, akiknek ehhez az államcsínyhez megvan a szívéük és a merszük. Én nem ismerem őket, s örülnék, ha előítéleteimet megcáfolnák. Egyelőre azonban mindenkit intek, hogy ezt a reményt túlságosan komolyan vegye. Ennek a mozgalomnak ellenséges terepen óriási túlerőre kell felkészülnie, és ha váratlan fordulatokra számít, egyelőre valószínűbb, hogy a maga soraiban talál renegátokat, mint ott fenn barátokat.” Máskor viszont éppen a reformot sürgette: „A reformnak most el kell kezdődnie, ezekben a napokban, halálosan komolyan, erélyesen, a 'lassú fejlődés' nyög-dicsélése nélkül. Ha ez nem történik meg, sohasem történik meg, s az a magyarság, melyhez nekünk közünk volt, elveszett. Én az első vagyok talán, aki nemzedékem írói közül felelős állásba került. De ha ez a reform most meg nem indul, elsőnek hagyom el a közéletet, s hallgatásommal adok igazat azoknak, kik mint valami hulláktól fertőzött talajt akarják lehordani az egész magyar középosztályt, s növénytelen, csikorgó salakkal, de biztos alappal tölteni fel a helyét. „A felelős állás kapcsán Németh a Rádióban vállalt állására utalt, *A magyar rádió feladatai* című írásában, igazi tervhalmazként az elszakított magyarsággal kapcsolatos feladatokról írt, a nyelvapolásról, a hagyomány és öntudat ápolásáról, a nemzeti önismeretről, a tájékozódásról, az életeszmény „propagálásáról”, a diákfélórák és a népművelés fontosságáról, a kulturális hírszolgálat kialakításáról. A magyar élet antinómiái kapcsán, a Szekfű által elemzett antinómiákat átértelmezve a föld kérdését, a zsidóság és kapitalizmus kérdését, az elszakított magyarság kérdését, a nemzedékproblémát és a felekezeti kérdést elemezte. Amint a címszavakból is látható, programadó írásai átjátszottak egymásba, az egyik kérdéskör az egyik, a másik kérdéskör a másik írásban találja meg a részletes kifejtését. Ugyanígy megállapítható az is, hogy a minőséggel kapcsolatos tételei meghatározták a magyar társadalom elé állított követelményeket, igaz, legtöbbször következetlenül, hiszen egy-egy, a maga általánosságában lebegő ideát roppant nehéz konkrét társadalmi körülmények közé helyezni, főképpen pedig megvalósítani. Hiába mondta például azt, hogy „a munkahadsereg nemcsak iskolája és olcsó munkása lehetne a településnek, hanem szűrője is; kiválogatná azokat, akiket képességük és jellemük az új föld megszállására kijelöl”, s azt is, hogy a „parasztságból és értelmiségből egy új osztály forrhatna itt ki, 'új nemesség', mely nevelése és erkölce révén a szövetségi eszmével sem lenne olyan merev, mint a kisbirtokosság, s megteremthetné a magántulajdonnak azt az új, függőbb alakját, mely a függetlenség és terv előnyeit egyesíti”, ez így általánosabbnak és kivihetlenebbnek, megvalósíthatatlanabbnak tűnik, mint akkor, amikor még csak írói idea formájában létezett, nyilvánvalóan azért, mert ideaként módot adott a jelenség általános értelmezésére, s az adott helyzetet megélt ember számára biztosította az akaratú tényezők mozgósításának lehetőségét. Németh hatásának „titka” is ebben rejlett. A konkrétan megjelölt feladat inkább az idea megvalósíthatatlanságát emelte ki. Nem teremtett tehát valódi, szerves kapcsolatot az idea és az élet, a teória és a gyakorlat között, gyakorlati koncepciója megfogalmazásakor leginkább saját gondolkodói pozíciójának tisztázása, s korábról hozott, sok esetben leegyszerűsítettnek tűnő társadalmi elképzeléseinek megfogalmazása kötötte le. A társadalomról alkotott elképzelései a történelemben gyökereztek, a magyarságot hanyatló népnek tartotta, ezt a felfogást például Szekfű Gyulától vette át, ahogyan Gergely András és mások is kimutat-

ták ezt. Németh Szekfű életművén és lényegében csak az ő munkássága révén ismerte meg a magyar történelmet, így Szekfű elképzeléseit vette át a hanyatló tizenkilencedik századról is. Ez kapcsolódott a modern szellemi jelenségek megismerése révén kialakított (ekkor!) tizenkilencedik század-ellenességéhez, s megfelelő kiindulópontot kínált szereptudatának. A polgárosodást idegen eredetűnek tartotta, ahogyan az antinómiákon éppen Szekfűvel vitatkozva mondta, „a magyar életerő megroppanásának egyik legsúlyosabb jele, hogy a kapitalizmus növekedési korszakával nem tudott vele nőni; Széchenyi étvágycsináló kezdeményezései után kapitalizmusát albérletbe adta, úgy-hogy a nagyipari fejlődésnek a szervei nem belőle nőttek ki, hanem belenőttek; afféle remeterák – virágállat szimbiózisba került egy másik néppel, anélkül, hogy a remeterák és virágállat élettani egyensúlyát biztosítani tudta volna.” Ennek következtében Németh elhatárolódott mind az általa is idegen eredetűnek tekintett polgárságtól, mind a kiüresedő magyar középosztálytól. A zsidósághoz való viszonyát, a Bulyovszky utcai iskolában történektől kezdve a Nyugat-kör viszonyain keresztül számos írásban igyekezett tisztázni, a tisztázások helyett azonban szinte folyamatosan vitákba, méghozzá a helyzetet folyton összekuszáló vitákba keveredett. Kellő távolból figyelve felfogását, azt lehet elmondani, hogy a magyarországi zsidóságot, tulajdonképpen az asszimilációt figyelmen kívül hagyva, önálló, még mindig a maga elzárkózásában élő népnek tekintette, vagy inkább szerette volna tekinteni, ez mutatkozott meg abban is, hogy, miképpen azt Lengyel András írja, „a 'mi' és az 'ők' közötti választóvonal élesre húzásával megkérdőjelezte az asszimiláns zsidó identitástudatot, illetve azt a magyar irodalom, a magyar szellemiség határain kívülre helyezte. „Két nép” – írta a Pap Károly könyve kapcsán kiobbant vitához hozzászólva. A zsidósághoz való viszonyát alapvetően nemzetfelfogása, azaz a magyarsághoz való viszonya határozta meg, az a nemzetfelfogás, amelyik, ahogyan Dénes Iván Zoltán megállapította, normatív kulturális-etnikai-erkölcsi jellegű volt, s „az állampolgári jogegyenlőség politikai fogalma helyett valamilyen megteremtendő nemzeti vallásfeleség programideája jegyében interpretálta a magyar nemzet önazonosságát”. Sérült, kisépítései miatt volt ez, sérültsége miatt nem tudott megértést mutatni egy másik nép gondjai iránt. Ezt a kapcsolódást jól jelzi, hogy akkor, amikor romániai útján megélte-megérezte a kisebbségi magyarság életének nehézségeit, a kisebbségben élő magyarság és a kisebbségben élő zsidóság gondjait egymás mellé helyezte: „Pap Károly könyvét olvasva egy különös gondolat vagy inkább állapotalkotás lepett meg legjobban. Néhány hónap óta magam is Pap Károlyian kezdek a népemről gondolkozni; olyasformán a magyarokról, mint Pap Károly a zsidókról. Amikor azt írja a Jézus-korabeli zsidóságról, hogy az emberiség poklára vettetett, mintha romániai utam összbenyomására találtam volna szerencsés kifejezést, amikor arról beszélt, hogy a zsidóság 'eszmévé halt', legmagasabb és legutolsó magyar reményem dobbant nagyot.” Az írás talányosan izgalmas mondatáról – „A zsidó nép születési betegsége (betegség, melynek Jézust köszönhetjük), az istenné emelt államellenesség” – Dávidházi Péter írt tanulmányt, kimutatva, hogy Németh jóval későbbi Jézus-regényének terve ide nyúlik vissza. Am ekkor ettől még messze volt, ekkor saját kisépítései tudatába zárkózott be, s így ütközött, tulajdonképpen minden külső körülményre való tekintet nélkül mindazokkal, leegyszerűsítő módon az egyre erőszakosabbá váló politikai-társadalmi közhangulattal azonosulva, vagy inkább attól önmaga álláspontját deklaratív módon nem elkülönítve, sebeket osztva, akik az általa kialakított és kialakítani szándékozott világot támadták.

A magyar társadalom átalakítása kapcsán Némethet egyfajta, általa meghatározott organikussággal kapcsolatos elképzelés vezette. A tizenkilencedik századot ekkor nemcsak azért érezte hanyatlónak, mert a magyarság nem tudott bekapcsolódni a polgárosodásba, hanem azért is, mert szerinte ekkor veszett el a magyar a magyarban, azaz a magyarság, ahogy Dénes Iván Zoltán ezt a majdani *Kisebbségben* című röpiratban kifejtett gondolatmenetet rekonstruálta, „a magyar szellem megroppant a 19. században”, s arra kereste a választ, hogy „a magyar szellemi élet és a középosztály miért idegenedett el a magyarság tömegeitől, mindenekelőtt a parasztságtól, s a magyarság egésze miért került kisebbségbe saját hazájában.” Németh későbbi, idekötődő kulcskifejezései, így a sorskérdések és a mélymagyarság már ebben a korszakban kialakultak. A *Debreceni kátéban* írta, arra a kérdésre válaszolva, hogy „a faji gondolatra kell hát felesküdnünk?»: „Ha a faj embertani fogalom: nem. Ha erkölcsi: igen. A népet többnyire tökéletlenül fedő élettani változat: nem lehet eszmény, a nép sorsához illő magatartás: igen”. Később is ebben az értelemben használja majd a sorsmagyarság, illetve a mélymagyarság kifejezéseket. A probléma „megoldását” a zsidókérdés tisztázása mellett egyrészt a nemzet fogalmának kiszélesítésében látta, ezért tartotta fontosnak, hogy Illyés, Tamási, Veres Péter, egyáltalán, az új népi irodalom a „nemzet alatt élők” világáról hozott hírt, másrészt pedig az önmagát lejáratosított középosztály átalakításában, visszaszorításában, ennek a középosztálynak az új jelenségek iránt fogékony része képezhetett volna új erőt a feltörekvő parasztsággal és munkássággal, s vehetett volna részt, mondjuk, Németh társadalmi reformelképzeléseinek, vagy éppen ideáinak a megvalósításában. Egyáltalán nem véletlen, hogy Németh társadalmi indíttatású kritikája a középosztályra irányult, s jóval kevesebbet törődött, főképpen másokhoz mérten a népi sajátosságok felszínre hozásával. Az ekkor „intézményesülő” népi mozgalomhoz való viszonyát is ez a kettősség határozta meg, egyrészt mindent megtett a mozgalom felszínre kerüléséért, a *Válasz* elindításának végső soron ő volt a motorja, másrészt viszont jelezte különállását is, azt, hogy ennek az új írói mozgalomnak a céljai csak rövid távon eshetnek egybe az ő nagyobb összefüggésekbe illeszkedő, a minőségiszocializmus célrendszerét követő elképzeléseivel. Már 1934-ben megfogalmazta a népi mozgalomra leselkedő veszélyeket, ezzel együtt pedig azt is, hogy mi tartja távol az ezzel a mozgalommal való teljes azonosulástól. Először arról beszélt, hogy ennek a mozgalomnak a vezetői közül „idáig kevesen nyújtottak elegendő személyi garanciát”, aztán arról, hogy a mozgalom vezetői egyszer már hűtlenné lettek magukhoz a marxizmus miatt, félt, mondja, hogy „most az ingalengés másik felét is elvégzik”. Félt attól is, hogy a közös ellenség tudata, az „üssünk valakit” hangulata ezt a mozgalmat is kisiklással fenyegetheti, ahogyan attól is, hogy ez az újabb „nemzeti felbuzdulás” ismét csak a már korábról ismert pályát fogja bejárni. Ezért küzdött az ellen, írta, hogy „ebből a mozgalomból parasztmozgalmat csináljunk – igazi parasztok helyett, persze, egy ködből fújt mese-parasztal, akinél huncut az, aki okosabb akar lenni ebben az országban. Én magam is parasztcsaládból származom, s természetesnek tartom, hogy elsősorban a parasztság javára akarjunk itt új országot csinálni – de nem úgy, hogy a többi nyomjuk térdre előtte, hanem hogy őt emeljük fel”. Célként azt jelölte meg, hogy ebben a küzdelemben, belső gyarmatosításban a készülődő „új magyar” rétegnek, az új nemesiségnek kell vezető szerephez, földhöz és ország irányító szervezethez jutnia. A kör ezzel bezárult, Németh a mozgalom kapcsán is visszajutott saját elképzeléseire.